

A TOLDI-TRILOGIA EREDETI KÉZIRATAI A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN.

NÉHAI DR. ESZTEGÁR LÁSZLÓTÓL.¹

(Első közlemény.)

Esztegár László dr. múzeumi könyvtárőr irodalmi munkásságának utolsó fejezete zárul le ezzel a dolgozattal, melyben a *Toldi-trilogia* egyes kézirati darabjainak a végleges szöveggel való összehasonlítását tervezte. Esztegár László dr. összehasonlításokat tett ugyanis a nyomtatásban megjelent és a kéziratban maradt darabok tartalma között és a több helyen jelentkező eltérések arra az elhatározásra ösztönözték, hogy a kézirati szöveg összes eltéréseit, melyek, mint első fogalmazások, később, a végső kidolgozások után kimaradtak a trológiából, vizsgálódás tárgyává tegye és eredeti szövegezésüket közrebocsássa. Már 1904 elején hozzáfogott a munkához s a trilogia első és második részének (Toldi, Toldi estéje) főbb eltéréseit nagyjában össze is jegyezte. Sajtó alá készülő dolgozatáról időközben tudomást vett a Toldi költemények hivatott magyarázója, *Lehr Albert* s a munkában levő dolgozat várható megjelenését *Toldi Estéje*² című magyarázó tanulmánya 1905-iki kiadásában jelezte. Ámde a dolgozat nem készült el s Esztegár László állandó betegsége és halála folytán befejezetlenül maradt mostanig, midőn kiegészítve a trilogia harmadik darabjával, az irodalmi szempontoknak és Esztegár dr. intenczióinak megfelelő módon juttatjuk nyilvánosság elé. A csonkán maradt dolgozat nélkülözvén az ilyen összehasonlító tanulmányoknál mellőzhetetlen bevezető ismertetést s helyenként való

¹ Bevezette *Bányai Elemér* dr.

² Toldi Estéje. Irta Arany János. Magyarázta: Lehr Albert. Jeles Irók Iskolai Társ. XC. Budapest, 1905. Franklin-társulat kiadása. 36-ik oldal.

kommentálást, ennek is pótlására vagyunk utalva, midőn az irodalmi kutatás számára a dolgozatot ezúttal készen adjuk.

* * *

A Toldi-trilogia eredeti kéziratai Buda halálával, három félbörkötésfi darabban Arany László hagyatékából jutottak 1899-ben a Nemzeti Múzeum birtokába. Hogy Arany László végső rendelkezése a Nemzeti Múzeum részére épen e költeményeket szemelte ki, bizonyosága az ő nemes érzékének, melylyel megérezte, hogy a nemzeti irodalom legelső gyűjteményében a nemzeti szellemre jó ideig legközvetlenebbül ható Toldi-költeményeknek és Buda halálának van helyük. Az első kötet Toldi kéziratát és Toldi estéje kétféle fogalmazását, az 1848-ikit és az 1854-ikit tartalmazza, a második Toldi szerelmét s a harmadik Buda halálát. Ámde nem lehet pusztán ereklyéknek tekinteni e kéziratokat. A ki végiglapozza e köteteket, nyomban észreveszi, hogy ezekben *Arany János* alkotó művészetének tanulmányozásához és megértéséhez irodalmi érdekességű gazdag anyag rejlik. A nagyszámú változtatások, kihúzások, átírások, melyek sokszor egész versszakokra terjednek ki, megannyi alkalom a művészi értelem és képzelet munkája megfigyelésére, a mint a jellemzetes és hatásos kifejezésmódok eszközei után kutat. Legkevesebb javítás van a Toldi szerelme kéziratán. Itt azonban igen becsesek a dátumok, melyek jelzik, hogy a mű egyes részei mikor készültek. A végső dátum 1879 május 15. E dátumok alapján Arany kedélyállapotának változásairól is néhány érdekes adattal értesülünk. Aránylag nem sok az eltérés a Toldi kéziratban, habár fél és egész strófák, a verssoroknak pedig egész tömege jelzi az első és utolsó szövegezés között levő különbségeket. Toldi estéje 1854-iki kiadásának végzavában jelenti Arany, hogy e művét, »*alig néhány versszak pótlással*« épen abban az alakban kapja az olvasó, mint az 1848 óta készen levő kéziratban található. Ennek az utalásnak a valószínűsége attól függ, hogyan értelmezzük. Végére járva a két szöveg tartalmának, a mi meggyőződésünk az, a mi egyuttal az Esztegar Lászlóé és Lehr Alberté is, hogy nem néhány versszak pótlásáról van itt szó, hanem más beosztásról, *lényeges* átalakításokról, melyek első olvasásra feltűnővé teszik a két szöveg egymástól való eltérését. Az 1848-iki kiadás először is négy énekből áll,

míg az 1854-iki hatból. Ez a költeménynek csupán a külső formájára vonatkozik, de jelzi egyúttal az eltérések további sorozatát. Egész versszakok vannak benne, a mik hiányzanak az 1854-iki fogalmazásból s ebben viszont ismét versszakokra terjedő pótlások vannak, a mik nincsenek benne az 1848-iki szövegben. Az eltéréseket a párhuzamos közlések egyébiránt feltüntetik, de feltüntetik még Lehr Albert Toldi Estéje legújabb, 1905-iki kiadásának szemelvényei is, melyek az első és az 1854-iki szöveg különböző variációit állítják szembe egymással. A nagyszámú pótlások, kihúzások, változtatások érdekesen tárják elénk Arany alkotó munkásságának ama szubjektív vonását, mely a külső hatások és a kedélyi válságok irányában nyilvánul s a mit Arany irodalmi működésének minden mozzanata igazol. Bizony sok tépelődés, sok gond, sokszor önbizalomhiány, óriási óvatosság, a művészi hatás iránt való bizonytalanság, ezernyi kétség van beletemetve ezekbe a sorokba, melyek végül úgy jelentek meg a nyilvánosság előtt, mint egy sima, zavarnélküli lélek harmonikus alkotásai. Arany nem volt könnyű munkás, aminthogy a nagy elmék legtöbbször is valószínűleg nem az. Költeményein a gond, az aggodalmasság megható példái tárulnak fel s az itt közreadott változatok épen annak a körültekintő, vigyázó, folytonosan aggályoskodó alkotó módszernek bizonyosságai, mely megelőzte a Toldi-költeményeket, míg végleges alakjukat megkapták. Előttünk ennek a nemes magyar szellemnek oly becses minden sora, hogy a munkát, mely valójában csak technikai beleavatkozást igényelt, örömmel és kegyelettel végeztük. Nemzeti kulturánk fejlődésének egyik erős láncszeme az ő munkássága, ez a munkásság pedig, mely tele volt a magyar szellem erejével és át volt hatva a magyar faj nagyra hivatott szerepének hitével, varázsát még ma sem veszttette el. A mód, a hogyan Arany a magyar élet fényes képeit Toldi alakjában felelevenítette, a maga idejében az egész nemzetet elbájolta. A módszer, a kísérletezés pedig, melylyel e költeményeknek formát, művészi nyelvet és összefüggést iparkodott adni, látható a párhuzamos közlésekben, melyek viszont az irodalomtörténészt, a kutatót, az Arany tisztelőit, egyszóval a mai nemzedéket mindenkifelett érdekelni fogják. Ezért hasznos, egyben kegyeletes a munka, mely a Toldi-költemények különféle szövegeit most bemutatja.

A párhuzamos közlések így következnek:

I. TOLDI.

ELŐHANG.

1. VERSSZAK.

3. Toldi Miklós képe úgy lobog
fel nékem	3. Toldi Miklós képe úgy <i>(csil-
lámlik)</i> nékem
4. Majd kilencz tiz ember-öltő
régiségben.	4. <i>(Túl)</i> kilencz, tiz ember-öltő
régiségben
6. Pusztító csatában szálfá-ökle-
lését	4. <i>(Keresztül hét)</i> ember-öltő ré-
giségben.
	6. Pusztító <i>csatáin</i> szálfá ökle-
lését.

ELSŐ ÉNEK.

1. VERSSZAK.

5. Boglyák hüvösében tiz-tizen-
két szolga	5. <i>(Itt-amott egy ferde boglya
szinte szánja</i>
Hortyog, mintha legjobb rendin
menne dolga	<i>Hogy korán elszáradt árva
sarjú-lyánya</i>
Hej pedig üresen; vagy félig
rakottan	<i>S mintha volna ő is életérző
pára</i>
Nagy szénás szekerek álldogál-
nak ottan.	<i>Görnyedezve néz le törpe faj-
zatára.)</i>

8. VERSSZAK.

*(Ezért emésztődik egyedül ma-
gában
Mint ha szénrakás ég fojtott
garmadában
De habár körülte egy vásár
nép volna
Lelke fájdalomról még sem
panaszolna)*

10. VERSSZAK.

,Hé paraszt melyik ut megyen
itt Budára ?'	,Hé paraszt, melyik ut megyen
itt Budára ?'
Kérdi Laczfí hegykén, csak
amúgy félvállra ;	Kérdi Laczfí hegykén, csak
amúgy félvállra ;
De Toldinak a szó szívébe
nyillalík,	De Toldinak a szó szívébe
nyilalík

És olyant döbben rá, hogy
 kívül is hallik
 »Hm, paraszt én!« emigy füs-
 tölög magában.
 »Hát ki volna úr más széles
 e határban?
 Toldi György talán, a róka
 lelkű bátya,
 Ki Lajos királynál fenn a
 tányért váltja?

És olyant döbben rá, hogy
 kívül is hallik.
 (S mintha förgeteggé lenne
 mindjárt válva.
 Szoros balkezében megrendül a
 szálfá
 Szólni kezd, de a szót gyorsan
 vissza kapja
 Húsos szája-szélit majd vérig
 harapja.)

11. VERSSZAK.

»Hm, paraszt én!« emigy füs-
 tölög magában,
 Hát ki volna úr, más széles e
 határban?
 Toldi György talán, a róka-
 lelkű bátya,
 Ki Lajos királynál fenn a
 tányért váltja?
 (A ki kedves öcscsét marha közt
 marasztá,
 Földes urfi lévén tette sült
 paraszttá,
 S hogy ne tudjon lenni daliás
 levente
 Rá czudar pimaszság durva
 mázát kente.)

15. VERSSZAK.

8. Csaknem összeroppan a rúd
 vas kezében

8. Összeroppan a rúd markoló
 kezében.

MÁSODIK ÉNEK.

1. VERSSZAK.

2. De van drága dolog addig
 Nagyfaluban.

2. De (volt) drága dolog addig
 Nagyfaluban.

6. VERSSZAK.

8. Mintha a szivébe nagy kést
 mártának

8. Mintha kebelébe hosszú kést
 fűrnének.

8. VERSSZAK.

*(Amint látja Györgyöt, — Györgyöt az egyetlen
Bátyát, évek óta először vé-
letlen.
Fiát az apának, ki rég sirba
vagyon,
Fiát az anyának, kit ő szeret
nagyon,
A testvér szeretet vissza száll
fészkébe
Amely fészek vagyon a Miklós
szívébe.
A bosszuság pedig úgy olvad,
úgy gyérül
Mint tavasszal a hó a gólya
fejérül.)*

13. VERSSZAK.

6. Add ki bátya tüstént, ami engem illet. 6. Add ki bátya *(mindjárt)*, ami engem illet.

NEGYESEDIK ÉNEK.

1. VERSSZAK.

4. És ezerjő füvet tépni a sebére 4. És ezerjő füvet *(köt)* ... a sebére

14. VERSSZAK.

6. Majd éjjél vetette minden este végét. 6. *(Hogy éjjél vetette a beszéde)*...

15. VERSSZAK.

4. Hej, ki tudja, mikor lesznek belé jóvá. 4. *(Tudja isten :)* mikor lesznek belé jóvá.
6. Mert azért az árvák gondviselő atyja 6. *(Egykor Toldi Györgyöt a kezembe adja.)*

16. VERSSZAK.

6. Szél sem hoz felétek én rólam ujságot 8. *(Szél sem hozza rólam erre az ujságot)*

19. VERSSZAK.

4. Molnár legényeknek álmélkodására
4. (*Lisztos molnároknak*) álmélkodására
8. Ne taszítsd a sirba, jó édes anyádat.
8. (*Jaj*) ne taszítsd sirba jó édes anyádat.

21. VERSSZAK.

8. Nagy meleg köny csepp ült szeme pillájára.
8. Nagy meleg köny ült *a* szeme pillájára.

22. VERSSZAK.

8. Csak meg ne szakadjon szive örömében.
8. Csak meg ne (*repedjen*) szive örömében.

23. VERSSZAK.

4. Összehajtogatta szalonnás ruháját.
4. Össze(*göngyölygette*) szalonnás ruháját

ÖTÖDIK ÉNEK.

2. VERSSZAK.

6. Egy teremtés sincs ott, a kit megláthatna
6. (*Tudja, hogy nincs senki, akit ott láthatna*)

3. VERSSZAK.

7. Mint a juhászbojtár, a midőn kapatja
7. Mint a juhászbojtár, a midőn (*szoktatja*)

5. VERSSZAK.

4. Nagy meredt szemei szörnyen kidagadnak
4. (*Szemei mint az öklöm úgy fel*)dagadnak

6. VERSSZAK.

5. Messze az avasba esik a vadállat.
5. Messze a (*nádas*)ba esik a vadállat.

7. VERSSZAK.

7. Hátsó lábával úgy szoritja térdét.
7. Hátsó lábával (*meg*) szoritja térdét.

9. VERSSZAK.

6. Mint egy nagy csoroszllya lóg
ki zölde nyelve | 6. Mint egy nagy csoroszllya lóg
ki (<i>kékes</i>) nyelve |
|---|--|

12. VERSSZAK.

1. Miklós az elméjét mindenké-
pen hányta. | 1. Miklós az elméjét (<i>sok</i>) min-
denkép hányta. |
|---|--|

15. VERSSZAK.

3. Tudd meg: a legyilkolt atya-
finak vére	3. (<i>Tudod</i>) a legyilkolt atyafinak
vére
5. Tudd meg, ha megölnéd tennen
testvéredet	5. (<i>Tudod,</i>) ha megölnéd tennen
testvéredet

16. VERSSZAK.

1. Most mintha valami ötlenék
eszébe	1. (<i>De</i>) mintha valami ötlenék
eszébe
7. Hátral a két farkas csüngött
a sarkáig,	7. (<i>Lábikráját verte a két farkas
állá.</i>)
8. Vissza sem tekintett az anyja
házáig	8. <i>Smig csak haza nem ért, addig
meg sem állá.</i>
	8. (<i>Hátra</i>) sem tekintett az (<i>apja</i>)
házáig

HATODIK ÉNEK.

1. VERSSZAK.

1. Szépen süt le a hold Nagy-
falú tornyára | 1. (<i>Holdvilág süt szépen</i>) Nagy-
falú tornyára |
|--|---|

2. VERSSZAK.

2. Letevé a kertnek harmatos
gyepére | 2. <i>Lete(szi)</i> a kertnek harmatos
gyepére |
|---|---|

3. VERSSZAK.

2. Máskor a sárkánynyal is bi-
rokra menne. | 2. (<i>Hisz az oroszlánynyal</i>) is bi-
rokra menne. |
|--|--|

4. VERSSZAK.

5. Nyitva áll az ajtó: látszik a György ágya:	5. <i>(Nyitva Toldi Györgynek a háló szobája,</i>
6. Hosszú fehér kendőt terít a hold rája	6. <i>A hold hosszú fehér kendőt vet ágyára.)</i>

6. VERSSZAK.

1. Ott lesi Miklós a szunyogháló mellett	1. <i>(Hortyogva jár Györgyből ki s be a lehellet</i>
2. Györgyből mikép hortyog ki s be a lehellet;	2. <i>Miklós megáll szunyoghálós ágya mellett.)</i>
6. De Miklós elkezdí: »No, megölnénelek	6. De Miklós elkezdí: <i>(Most) megölnénelek</i>
7. Hanem most egyszer nem leszék ártásodra	7. Hanem most egyszer nem leszék <i>(bántásodra)</i>

9. VERSSZAK.

2. Elrebbenté Miklós csendes kopogása	2. Elrebbenté Miklós <i>(halkan) kopogása</i>

10. VERSSZAK.

3. Egy fillér kis darab, de annyi hely sincsen	3. <i>(Egy kis pénz micsoda?) de annyi hely sincsen</i>
4. Hová az orczáján csókvetést ne hintsen	4. <i>Melyet az orczáján csókkal el ne hintsen.)</i>

11. VERSSZAK.

7. Pedig ő is szörnyen megvala indulva	7. <i>(Miklós is fölöttébb) megvala indulva</i>

12. VERSSZAK.

3. Vagy pedig alatta reszelnének tormát.	3. Vagy <i>(mintha) alatta reszelnének tormát.</i>
8. A kétféle könnye egybeszakadtanak.	8. A kétféle könnyek <i>(össze) szakadtanak.</i>

14. VERSSZAK.

1. Nem remélem, hogy itt maradásom légyen	1. Nem <i>(várom), hogy itt(hon) maradásom légyen,</i>

16. VERSSZAK.

7. De mihelyt ezt hallá, mindjárt észrevette. 7. De *(hogy ezt meg)*hallá, mindjárt észrevette.

17. VERSSZAK.

1. A kutyák haragját nem egyéb okozta 1. *(Ebek vonítását)* nem egyéb okozta

18. VERSSZAK.

7. Lelke volt talán a láncz közöttük, a ki¹ 7. *(Azt gondolnák: lelke a kötélek,² a ki*
8. Nem kikapcsolódott: tövestül szakadt ki 8. *Nem eloldék, hanem)* tövestül szakadt ki

19. VERSSZAK.

5. »Ki járt itt? mi járt itt?« igy óbégatának. 5. »Ki járt itt? mi járt itt?« igy *hüledézének,*
6. Hogy a két farkasra reá akadának.³ 6. *A midőn a két nagy farkasra lelének.*

20. VERSSZAK.

3. és 4. sora az eredeti kéziratban fordított rendben áll s mai helyzetük a 2. 1. számmal van jelezve.

HETEDIK ÉNEK.

3. VERSSZAK.

8. A barátságtalan nedves éjszakában. 8. A barátságtalan *(sötét)* éjszakában.

NYOLCZADIK ÉNEK.

1. VERSSZAK.

5. Hát előbb mint Miklós ő is Budán termett. 5. Hát előbb Miklós*(nál)* ő is Budán termett.

¹ »Volt« után »közöttük« törölve.

² Fölébe javítva s ismét kitörölve: »lelke volt a kötél . . .«

³ Eredeti kéziratban kitörölve, de a nyomtatásnál visszaállítva.

5. VERSSZAK.

3. Azt mondád: igen nagy erő lakik benne. 3. Azt mondád: *(erő van)* . . .

9. VERSSZAK.

7. A foga fehérít mindjárt kimutatta 7. *(Fehérét fogának)* mindjárt kimutatta.

13. VERSSZAK.

8. Ugy nyered királyi függő pecsétemet. 8. *(S meg)*nyered királyi függő pecsétemet.

14. VERSSZAK.

1. Toldi Györögy veresebb lön a főzött ráknál. 1. Toldi György *veresb lön a kifőzött* ráknál.

KILENCZEDIK ÉNEK.

13. VERSSZAK.

8. Hát nekem mond Toldi, hol lesz ma tüzhelyem. 8. Hát nekem mond Toldi, hol *(van a)* tüzhelyem.

14. VERSSZAK.

7. Akkor is ki volt ő minden-
 ünnen zárva. 7. Akkor is ki volt *(már)* minden-
 ünnen zárva.
8. Nyughelyet nem adott senki
 éjtszakára 8. *(S nem adott)* . . .

15. VERSSZAK.

5. Fogadása jut most eszébe s így sóhajt: 5. Fogadása jut *(ott)* eszébe s így sóhajt:
7. Hol vagyon a pajzsom, pán-
 célom, fegyverem. 7. Hol vagyon a *(vértem)*, pán-
 célom, fegyverem.

16. VERSSZAK.

8. Mintha lába előtt valamit keresne. 8. Mintha lába *(mellett)* valamit keresne.

17. VERSSZAK.

5. »Felveszem azt«, mondá és örült előre : 7. (*Abba öltözik fel, mond*) s örült előre

TIZEDIK ÉNEK.

13. VERSSZAK.

4. Bencze pedig tartá a két markát neki. 4. Bencze (*meg tartotta a jobb*) markát neki.

14. VERSSZAK.

3. De a századikat könnyü helyett hagyom : 3. De a századikat (*magam körül*) hagyom :

TIZENEGYEDIK ÉNEK.

4. VERSSZAK.

3. Mindenütt belepte az arany paszománt. 3. Mindenütt (*ellepte*) az arany paszománt.

5. VERSSZAK.

1. Hogy a csárdába ért, felöltözött szépen, 1. (*Hazament sietve.*) felöltözött szépen,
8. Elsikamlott szörén a fényes napsugár. 8. (*Szörén elsikamlott*) a fényes napsugár.

10. VERSSZAK.

5. (*Élő emberből — kihuzva.*)

18. VERSSZAK.

7. Hogy, ha bár mély tenger nyelné el hazádat. 7. Hogy, ha bár (*sós*) tenger (*el*) nyelné hazádat.

19. VERSSZAK.

7. Leborult a nagy cseh: kegyelem! irgalom.¹ 7. (*Most*) leborult a cseh: kegyelem! irgalom.

¹ Ez volt az eredeti fogalmazás is.

20. VERSSZAK.

4. Piros lett a nagy kard gaz- 4. Piros *(volt)* a nagy kard gaz-
dája vérétől. dája vérétől.

TIZENKETTEDIK ÉNEK.

5. VERSSZAK.

1. Térdre esett most a király lá- 1. Térdre esett *(Toldi)* a király
bainál, lábainál,

6. VERSSZAK.

6. Azért nyájasan ily kérdést tön 6. Azért *(ilyen kérdést tön Miklós)*
elébe. elébe.

7. VERSSZAK.

4. Mert nem tréfaság az, a mit most 4. Mert nem *(holmi tréfa)*, a mit
hallotok most hallotok
6. S György azon van, hogyan 9. S György azon van, hogyan
ásson ennek vermet ásson *(neki)* vermet.

14. VERSSZAK.

5. De míg ezt elmondta, az alatt 5. *(Semmit sem mondhatna ke-*
leoldott *gyelmes király,*
Derekáról egy nagy cifra ve- *Ami Toldinak ily örömet csi-*
res kardot: *nálna.*
Gyémánt a cifrája, arany volt *Pénzért vagy birtokért, hej*
a reze, *dehogy cserélne,*
Toldinak nyújtotta, s mondá: *Dárius kincsenek még oda*
»Kösd fel nesze!« *sem nézve.)*

16. VERSSZAK.

3. Épen mintha álma kezdődnék 3. Mintha *(épen)* álma kezdődnék
most elől, most elől,

20. VERSSZAK.

7. De kivel nem ér föl egész 7. *De a míg egy csillag lesz a*
világ ökre *magyar égen*
8. Dicső hire neve fenmaradt 8. *Szép emlékezete szájról-szájra*
örökre¹ *mégyn.*

Vége oct. 23-án 1846.

¹ Eredeti fogalmazásban kitörölve, de a nyomtatásban ismét helyreállítva.

II. TOLDI ESTÉJE.

A) *Az 1848-iki kézirat.*

jul. 3. 1847. (Arany jegyzete.)

ELSŐ ÉNEK.

1. VERSSZAK.

4. És hosszúkat alszik rá, midőn
megfutja.	4. <i>Aztán hosszút</i> alszik rá, mikor
megfutja
7. Megrezdül a feje sok öregnek
erre.	7. <i>Megreszket</i> a feje sok öreg-
nek erre.

2. VERSSZAK.

1. Így pihent akkor is, így te-
kinte vissza	1. Így pihent <i>egyszer</i> is, így
tekinte vissza.
2. Sima volt a mező, a menny
pedig tiszta	2. Sima volt a mező az <i>ég</i> pedig
tiszta.
3. Milliom kis naptól ragyogott
a mező	3. <i>Az égen semmi sem fénylett,</i>
<i>csak épen ő,</i>
4. Akárhova nézett, csak azt
látta: ez ő!	4. <i>De milliom naptól csillogott a</i>
<i>mező,</i>
5. Itt egy tócsa tükrén s felve-
tődő halán	5. Itt egy tócsa <i>szinén s benne</i>
<i>fürdő kacsán,</i>
8. Láthatá a vén nap önnön
ia-fiát	8. Láthatá a vén nap önnön
<i>íát-fiát</i>

3. VERSSZAK.

1. Sok felé tekinté, módja is volt
ebben | 1. Sok felé <i>tekintett</i> , módja is
volt ebben |
|---|---|

4. VERSSZAK.

4. Nézte, hogyan térdel a sir
dombja megett,	4. Nézte, hogy térdel a <i>kőkereszt</i>
megett,
8. Kebelére kulcsol összefont ke-
zével	8. Kebelére kulcsol <i>összetett</i> ke-
zével.

5. VERSSZAK.

4. Ám egy hang mi nem sok,
annyi sincsen rajta, | 4. Ám egy hang mi nem sok, <i>annyi</i>
<i>sem jó</i> rajta, |
|--|---|

6. VERSSZAK.

Hiányzik.

7. VERSSZAK.

7. Egyszer majd neki vág a zivatár napja,	7. Egyszer majd neki jó a zivatár napja,

10. VERSSZAK.

7. Inte a cselédnek s parancsolta neki:	7. Inte ¹ a cselédnek s parancsolá neki:

12. VERSSZAK.

4. Nem nehéz dolog azt ásóval kimérni	4. <i>Nem esett sokáig azt kimérsimélni.</i>

14. VERSSZAK.

4. Hogy itten, kezemet összedugva, nézem,	4. Hogy itten — kezemet összedugva — nézem
5. Ugy sem ástam én sírt — haótátul óta . . .«	5. <i>(Ugy is régen ástam kertet olyan ágyrak,</i>
6. Itt beszédét rögtön félbeszakította	6. <i>Melybe maggyümölcsül rothadt embert hányrak.)²</i>
7. S nézett gazdájára hunyorított szemmel,	7. S gazdájára nézett hunyorított szemmel
8. Lesve, hogy felel majd igennel vagy nemmel	8. Lesve, hogy majd felel, igennel vagy nemmel.

15. VERSSZAK.

8. Hirt adott szelével, hogy veszelget közelget.	8. <i>(Tornyozott, úgy tetszék, ezen hű embernek.)</i>

18. VERSSZAK.

1. Oh, de hát menyébéli szenteséges angyalok	1. De hát <i>mennyégbéli</i> szenteséges angyalok

¹ Eredetileg: intett.² A zárjel közt álló passusok a kéziratban ki vannak törölve, s a mai szöveggel helyettesítve.

19. VERSSZAK.

1. Bencze itt egy kissé elhagyá
beszédét | 1. Bencze itt egy <i>kicsit</i> elhagyá
beszédét |
|---|---|

20. VERSSZAK.

6. Negyven éve lesz már hogy
bevették oda ; | 6. <i>Harmincz</i> éve lesz már hogy
bevették oda ; |
|--|--|

21. VERSSZAK.

1. Főlegyenesedék e szavakat
hallván,	1. Főlegyenesedék e <i>beszédet</i>
hallván,
5. De nem szóla semmit, mintha
néma volna,	5. De nem <i>szólott</i> semmit, mintha
néma volna,
6. Rátekinte a vén fegyver-
hordozóra,	7. <i>Rátekintett</i> a vén fegyver-
hordozóra,

22. VERSSZAK.

1. Hát beszélt is Bencze, mert
nagyon kilátta | 1. Hát beszélt is Bencze, mert
(<i>bölcsen</i>) kilátta |
|--|--|

23. VERSSZAK.

2. Azóta hányadik új esztendőt
írják!	2. Azóta (<i>sokadik</i>) új esztendőt
írják!
7. Rátekintett Toldi a kicsiny
halomra	7. (<i>Toldi is ránézett</i>) a kicsiny
halomra.

24. VERSSZAK.

4. Ha lapú és burján fel nem
verte volna | 4. Ha a <i>medvetóvis</i> fel nem verte
volna |
|---|--|

25. VERSSZAK.

5. Megszólal még egyszer fagga-
tózásképen : | 5. Megszólal még egyszer <i>fagga-
tódzóképen</i> : |
|---|---|

26. VERSSZAK.

1. »Oktalan csevegés! magam is
rátérek,	1. Oktalan (<i>beszédék!</i>) magam is
rátérek,
4. Gonosz végre jutván medve-
vadászatón :	4. Gonosz végre jutván medve-
vadászatón!

27. VERSSZAK.

2. Kilátszott belőle ősz haja, szakállá;
2. Kilátszott belőle ősz haja s szakállá;

28. VERSSZAK.

4. Jó öreg czimborám, hallgasd meg ez egy szót
4. *(Régi jó)* czimborám, hallgasd meg ez egy szót
5. Most fejemre várom a kaszást, a halált.
5. Most *magamra* várom a kaszást, a halált.

30. VERSSZAK.

8. S tudja Isten, meddig lehettem volna még
8. S (isted tudja) meddig lehettem volna még.

Kéziratban a 30. versszak után e versszak következik:

*(Bűnömért, mi sok volt, imádkoztam sokat,
Meggzántam és bántam lelkemből azokat,
Hiszen megbocsátja isten, ha nem értem,
Szentjeért a kinek hamva felett kértem.
Oh! ha — kit a szülék igazsága terem,
Ezer iziglen kisarjad a kegyelem:
Ugy vétkimet ott fenn szememre nem vetik
Mert én vagyok első és az ezredik.)*

32. VERSSZAK.

6. Lágýabb szive lévén, mint a gazdájának.
6. Lágýabb *(volt a szive)* mint a gazdájának.

33. VERSSZAK.

1. S immár az esthajnal, mintha város égne,
1. S im már az esthajnal, *mint egy égő város,*
2. Felsütött pirosan, tüzesen az égre;
2. Felsütött pirosan a *nagy ég boltjához;*

37. VERSSZAK.

8. Nem arany, nem ezüst, — kis 8. Nem arany, ezüst — *(egy)* kis
 vér a váltsága. vér a váltsága.¹

38. VERSSZAK.

5. Most az olasz, mint egy him 5. *(Most, miként him páva, az*
 páva, kevélyen, *olasz kevélyen)*

40. VERSSZAK.

2. Étellel, itallal ujíts föl ma- 2. Étellel, itallal ujíts *meg*
 gamat, magamat.
 6. Hálj nálam, sötét lesz elmenni 6. Hálj nálam, sötét *(van)* el-
 egyedül menni egyedül

41. VERSSZAK.

7. De csak úgy boronga szemem 7. De csak úgy *borongott a sze-*
 az álom. *mén az álom.*

MÁSODIK ÉNEK.

»Egy olasz vitéztől mind elejteté-
 nek.«

Ilosvai.

»Nagy öklelő fáját, hogy fel-
 hányja vala
 Lajos király kérdi valljon kicsoda
 volna.

Ilosvai.

1. VERSSZAK.

2. Nem üle ki másnap az ég 2. Mem üle ki *reggel*² az ég kü-
 küszöbére, szöbére.
 3. Tán bizony beteg lett, ágyba 3. Tán bizony beteg lett *(és)*
 lévén esve ágyba *(volt)* esve
 4. Hogy ki sem pillanta sem 4. Hogy ki sem *tekintett* sem
 reggel sem estve. reggel sem estve.
 6. Mely egész nap röstelt föl- 6. *A mely se fel nem ment, se*
 menni vagy alá, *nem szállott alá,*
 7. Nagy nehéz fojtó köd, milyen 7. Nagy nehéz fojtó köd, *a mi*
 az embernek *az embernek*
 8. A lelkét is nyomja, rátapad 8. *A lelkére fekszik nyomasztó*
 tehernek. *tehernek.*

¹ Még előbb: Nem arany, nem ezüst; csak vér a váltsága.

² Előtte *más* kihúzva.

2. VERSSZAK.

2. Be levén fődözve nagy vastag ruhával;	2. <i>El</i> levén fődözve a nehéz homálylyal;
5. »Hm!« köhinte néha; néha felsóhajtja.	5. »Hm!« (<i>mormogta</i>) néha; néha felsóhajtja
6. Nagy lehet az a bú, hogy erőt vesz rajta,	6. Nagy <i>lehetett</i> a bú, hogy erőt vett rajta,
8. Hogy az erős Toldi sem bírja a terhet	8. Hogy az erős Toldi sem <i>birja</i> a terhet

3. VERSSZAK.

2. Sokszor lesz ilyen nap, mikor fölkeresnék,	2. Sokszor lesz ilyen nap, mikor <i>elővennék</i> ,
5. De adhat kegyelmet, adja bár halmazzal:	5. De adhat kegyelmet, adja bár <i>halommal</i> :
6. Ha eddig nem adta: most nem élek azzal!	6. <i>Ha megölt először</i> henye unalommal
7. Nyakamon penészlik az unalom örve.	7. <i>Adhat már kegyelmet, adja bár özőnnel</i>
8. Testem meg van törve, lelkem meg van ölve.«	8. <i>Ha eddig nem adta, most azt mondom: nem kell!</i> «

4. VERSSZAK.

1. Jött azonban a dei, parha nem süt a nap,	1. <i>Telt az idő: dél lett, bár</i> ¹ nem sütött a nap,
2. Jön az éj, bár holdja nem világol annak,	2. <i>Jött az éj, de</i> holdja nem világolt annak, ²
3. Sem egy szelet holdja, sem egy szem csillaga,	3. Sem egy <i>karéj</i> holdja, sem egy szem csillaga
4. Hogy magát legalább látná az éjszaka.	4. <i>A mivel meglátná magát</i> az éjszaka.
8. Mely a Toldi útján harmadikszor kele.	8. <i>A minthogy csakugyan jött a hajnal vele.</i>

5. VERSSZAK.

1. Ébred a zaj reggel hires Budavárban,	1. (<i>Támad a nagy robaj</i>) hires Budavárban,
7. Mert halálos vért az olasz bár nem ontott,	7. Halálos vért (<i>ugyan</i>) az olasz nem ontott,

¹ Kitörölve *még*.² Előbb: (*Meg*)jött az éj(*fél is*), de holdja nem (*volt*) annak.

8. Tíz is megfeküdte egy nap a
porondot.¹

8. *(De meg bélyegezte velök a
porondot.)*
*(De naponként (mindennap) vérrel
festé a porondot.)*

6. VERSSZAK.

2. Fekete mén lova nehezen
czipelé,

2. Fekete mén lova nehezen
emelé,

4. De csontos teste volt a leg-
súlyosb tereh

4. De csontos teste volt *legsúlyo-
sabb* tereh.

7. Szive a szerencsén hólyaggá
fuvódott

7. Szive a szerencsén *nagyra
fuvalkodva*

8. S gyakran éles szókkal ilyen
csúfolódott:

8. *A népnek gyakorta éles szó-
kat monda:*

8. VERSSZAK.

1. De ugyan' ki jőne? melyik
merne jőni,

1. De *hiszen* ki jőne? melyik
merne jőni.

2. Gyenge ábrázatját kövön össze-
törni . . . ?

2. Gyenge *(fehér arczát)* kövön
összetörni?

3. Ne lopjuk az időt: felment
annak ára;

3. *Kár a drága időt veszteniünk
hiába*

4. Jobb, hogy minden ember haza-
megy dolgára;

4. Jobb hogy minden ember *el-
megyen* dolgára

5. Én is ezt a czimert haza-
viszem innét,

5. Én *ez országezt* mert haza vi-
szem innét

6. Mivelhogy ez engem örökösen
illet

6. *Minthogy ez örökösen (csak)
engemet* illet

7. Jó'jszakát magyarok, ámbár
reggel vagyon;

7. *(Jó estét)* magyarok, ámbár
reggel vagyon

9. VERSSZAK.

3. A lázadt magyarok azonképen
vannak

3. A lázadt magyarok *(most)*
azonkép *(tettek)*

4. Mind az olasz felé törnek és
rohannak.

4. Mind az olasz felé *(tődulnak,)*
rohannak.

Mind az olasz felé *(törnek,
törekcszenek)*

10. VERSSZAK.

7. Egyformák tetőtül talpig épen-
séggel,

7. Egyformák tetőtül talpig *(tel-
jességgel,)*

¹ E sor irónnal bejegyezve, ily szórenddel: Megfeküdte egy nap tíz is a porondot. A mai szórendet tintával fölébe jegyzett számok mutatják.

11. VERSSZAK.

2. Hogy hitvány beszéddel színe
elé állunk,	2. Hogy hitvány beszéddel <i>eleibe</i>
állunk,
5. Im az országczimert négyes ¹
szalagjával,	5. Im az országczimert <i>keresztes</i>
<i>halmával</i>
6. Négy ezüst szalagján hét
oroszlánjával,	6. <i>Oroszlánnyal írott fehér sza-</i>
<i>lagjával</i>
7. Koronás, keresztes, hármas
zöld hegyével,	7. <i>Csatatért jelentő veres meze-</i>
<i>jével</i>
8. Egy bitang kalandor játékon
nyeré el.	8. Egy bitang kalandor <i>játékban</i>
nyeré el

12. VERSSZAK.

1. »Tiszteljük, becsüljük az olaszt
mi otthon,	1. »Tiszteljük, becsüljük <i>mi az</i>
<i>olaszt</i> otthon
3. Ne kössön velünk ki, csúffá
ne tegyen, mert	3. Ne <i>kössön ki velünk</i> , csúffá
ne tegyen, mert
5. Soh'se lásson úgy föl hústorony
testével	5. Boh'se lásson <i>oly</i> fel hústorony
testével
6. Szeme föl se nyiljék koczka
szerencsével	6. Szeme <i>se nyiljék fel</i> koczka
szerencsével.
7. Gyermeki játszásnak mi a dic-
csősége?	7. Gyermek <i>háborúnak</i> mi a dicső-
sége?

13. VERSSZAK.

4. Melyben egy nemzetnek böcsü-
lete forog.	4. <i>Kiben</i> egy nemzetnek becsü-
lete forog.
7. Szégyen és kaczajgúny a bukás
jutalma	7. Szégyen és <i>kaczaj az elbukás</i>
jutalma
8. De dicső az ember hazájáért
halva	8. De dicső az ember <i>a hazáért</i>
halva.

14. VERSSZAK.

2. Szembeszállunk pedig nem
csak kopjaszállra, | 2. Szembeszállunk pedig nem
csak <i>mulatságra</i> , |
|---|---|

15. VERSSZAK.

1. Mig az egyik szólott, fejjel
a testvére	1. <i>Igy beszélt az egyik.</i> Fejjel a
testvére
2. Ráüté a szókat, mintha ő
beszélne	2. <i>Ráhagyott minden szót</i> , mintha
ő beszélne.

¹ A Nagy Lajos korabeli magyar czímer leírására Arany 1847 nyarán, Szilágyi István m.-szigeti tanártól kérte az adatokat.

4. Víni mind a kettő engedelmet kapott.	4. <i>A király vivásra engedelmet adott.</i>
5. Az olasz kivonta — s végig nézett kardján	5. <i>Az olasz kivonta hosszú széles kardját</i>
6. Fényes lapját kétszer végig-fente karján	6. <i>Tenyéréhez törle annak fényes lapját,</i>
7. S megfordult a lóval egy álló helyében,	7. <i>Megfordult a lóval egy álló helyében,</i>
8. Körülhordta szemét a temérek népen.	8. <i>S körülhordta szemét a temérek népen.</i>

16. VERSSZAK.

2. Mintha fénylő kardját nem is venné észre;	2. <i>Fénylő pallosára, villogó szemére;</i>
7. Kik midőn a korlát közzé bejövének,	7. <i>Kik midőn a korlát közt megjelenének,</i>

17—25. VERSSZAK.

Hiányoznak.

26. VERSSZAK.

8. S küldék neki ilyen erős izennel:	8. <i>S (a hírnöknek adák) ilyen izennel</i>

28. VERSSZAK.

8. A hánynak egy-egy szál pelyhet győzők adni.«	8. <i>A hánynak egy-egy szál tollat (tudok) adni.«</i>

29. VERSSZAK.

1. A magyar leventék átalltak egyszerre	1. <i>A magyar leventék (szégyeltek) egyszerre</i>
3. Nyilat húztak, a nyil esék Bertalanra,	3. <i>De nem tanakodtak huzamos ideig,</i>
4. Megölelte bátyját, és indult rohanva.	4. <i>Megindult rohanva a beszéde-szebbik.</i>
7. Dárda, ember és ló úgy suhant előre,	7. <i>Dárda, ember és (nyíl) úgy suhant előre,</i>

30. VERSSZAK.

7. Mig gazdája nagyot bilente a dárdán,	7. <i>Az alatt gazdája a tündöklő dárdát</i>
8. A magyar vitéznek hónaljába mártván.	8. <i>A magyar vitéznek hóna alá mártá.</i>

6. VERSSZAK.

7. Otromba két szerszám, ordas-
nál ordasabb, 7. Otromba két (*fegyver*), ordas-
nál ordasabb,

7. VERSSZAK.

6. A mi nagy lenne, ha tekenő
volna is: 6. (*Már az*) nagy lenne, ha te-
kenő volna is
8. Nem óróra szabták ahhoz a
mértéket 8. Nem óróra *vették* ahhoz a
mértéket

8. VERSSZAK.

5. Kétfelől a nyergen egy-egy szál
parittyá 5. Kétfelől a *kápán* egy-egy szál
parittyá.

9. VERSSZAK.

3. Vállán az öregnek van az erős
kézj, 3. Vállán az (*embernek*) van az
erős kézj,
8. Sömörként borítják véres
rozsdá foltok. 8. (*Vértől kaptak azok annyi*
rozsdá foltot.)

11. VERSSZAK.

8. Rikácsol egy félhang, »ugyan
hozza elő.« 8. Rikácsol egy (*másik*) »ugyan
hozza elő.«

A kéziratban *nitte* vers-
szak következik:

*Ej no, pajtás uram, hogy volna
eladó,*

*Iszkábálni viszi ezt az öreg
apó!«*

*Rákiált a másik »most is azért
siet,*

*Mert a kovászt csak egy ros-
tában tette meg.«*

*(»Nini a vén görbe! hogy fel-
áll a feje*

*Mint kopott sarlónak felfordí-
tott nyele.*

*Mint rátartja magát ringy-
rongy köntöseben*

*Mit még a nagy apja szedett
a szeméten.)*

Másfelől¹ rikoltják: »Vitéz
Uram hallja
A főtt répapárát elfogná-e
kardja?«
»Hogy ne fogná« mond egy,
elröhentve magát,
»Avval vágták el a Szent-Gellért
hegy nyakát.

12. VERSSZAK.

5. Kár, hogy csak a nyakát tudta hátrább vetni. 5. (*Hanem*) csak a nyakát tudta hátrább venni.

13. VERSSZAK.

4. S ijedtében majd leült a jámbor állat. 4. S (*majd leült olyankor szegény jámbor*) állat.
7. Félre, félre, nyargal a szilaj paripa 7. Félre (*minden ember*) félre, nyargal a *veszett* paripa

14. VERSSZAK.

4. »Megvetem« gondolja »a csufolók száját.« 4. »Megvetem«, (*azt mondja,*) a csufolók száját.
8. Üstöt boritana borzas vén fejére. 8. Üstöt boritana *vén buglyos (ősz, rőt)* fejére

15. VERSSZAK.

5. Sárga csizmáján nincs egy mákszemnyi sárga 5. (*Nincsen a*) csizmáján egy mákszemnyi sárga
6. Legöregebb lenne az a zsibvásárba'; 6. (*Azt már el nem lopnák egy népes vásárba';*)

16. VERSSZAK.

4. Nem mozdul a sárga, leragadt a lába. 4. Nem *halad* a sárga, leragadt a lába.

17. VERSSZAK.

2. Kik az embert fényes délbe' megtámadják, 2. Kik az embert fényes (*nappal*) megtámadják,
3. Léhűtő pocsek nép: ez előtt husz évvel 3. Léhűtő (*szemét*) nép: ez előtt husz évvel

¹ Előtte kitörölve e két sor:

»A főtt répa gőzét elfogná e kardja?«
»Nini! a vén görbe a nyakát hogy tartja.«

18. VERSSZAK.

5. »Üssük, üssük, ott mász a tekenős béka!«	5. (<i>»Ütni kell a békát! Ni a tekenős béka!</i>)
	5. »Üssük, üssük, ahol a tekenős béka!«

19. VERSSZAK.

1. Meghallotta ám és hátra is tekintett,	1. Meghallotta (<i>biz' ő s</i>) hátra is tekintett,
2. Szólni ugyan nem szólt, csak kezével intett,	2. Szólni ugyan nem szólt, <i>de nagyott köhíntett,</i>
4. Rázta fenyegetve a pajkosok felé	4. <i>Rázá</i> fenyegetve a pajkosok felé
7. Hirtelen elnémult a vihogó lárma;	7. (<i>Hirtelen elnémult ez a nagy lárma is;</i>
8. Tőlük ugyan Bencze akár fején járna	8. <i>Nem bántanak Benczét, ha fején járna is.)</i>

21. VERSSZAK.

5. Zúgott a nehéz rúd, kavarnán a szelet,	5. Zúgott a nehéz (<i>fa, elfogván</i>) a szelet,
8. Mint ha tüzes üszköt csóvált a gyermek.	8. Mint ha tüzes üszköt <i>csóvál meg</i> a gyermek.

22. VERSSZAK.

2. A vitéz karoknak erejét csudálja,	2. A vitéz (<i>karjának</i>) erejét csudálja,
7. Másik ügyegélylyel állítja, hogy megholt	7. Másik <i>ügyegével</i> állítja, hogy megholt

23. VERSSZAK.

5. Egyik ezek között azt a mesét lelte,	5. Egyik ezek között azt a (<i>csudát</i>) lelte,

24. VERSSZAK.

1. Kérdezi a király; ki s kicsoda volna	1. (<i>Kérdi</i>) a király (<i>is</i>): ki s kicsoda volna
3. Azt mondátok nekem, hogy a vén sas nem él:	3. Azt <i>mondátok</i> nekem, hogy a vén sas nem él:

28. VERSSZAK.

2. Úgy emlékezem, hogy néki
lett igaza,	2. (<i>Bölcsen emlékszem,</i>) hogy
néki lett igaza,
3. Megbántam a dolgot, nem soká
hogy elment.	3. (<i>Nem soká</i>) megbántam a dol-
got, hogy elment
4. S hej örömmel adtam volna
a kegyelmet	4. S (<i>oly</i>) örömmel adtam volna
a kegyelmet
5. De ti azt mondátok, már min-
den hiába,	5. De ti azt mondátok, (<i>hogy</i>)
minden hiába,
6. A király haragját elvitte
sírjába	6. A király haragját (<i>elvivé</i>)
sírjába

29. VERSSZAK.

1. A király e szókon méla gondba
merült	1. (<i>E szókon a</i>) király méla
gondba merült
2. De vidult azonnal, orczája
kiderült;	2. (<i>Képe mint a hajnal</i>)
2. (<i>De megint felvidult, orczája</i>
<i>felderült;</i>)
4. Mennydörgő szavát is hallja
vén Toldinak.	4. (<i>De szavát is hallja vén derék</i>
<i>Toldinak.</i>)

30. VERSSZAK.

1. »Hát én itt magamban körös-
körüln járjak,	1. »Hát én itt magamban <i>kö-</i>
<i>rül-körüln</i> járjak,
7. Háborgós nyila! hát nem akad
egy kölyök,	7. (<i>Mennydörgős</i>) nyila! hát nem
akad egy kölyök,

31. VERSSZAK.

1. Hogy nem ért a szórúl...?
vagy hol az a talján?	1. Hogy nem ért a szórúl...?
(<i>hol van</i>) az a talján?
6. S e bámész juhoknak el nem
nyeli nyáját;	6. (<i>S e szájtató népnek</i>) el nem
nyeli nyáját;
7. Nem elég, hogy szabad czimert
hagya rátok —	7. Nem elég, hogy (<i>hazát szerzett,</i>
<i>s</i>) hagya rátok —
8. Védni azt a sirból járjon fel
apátok?«	8. (<i>Védni azt feljárjon sirból ős-</i>
<i>apátok.</i>)

32. VERSSZAK.

4. Csak ne szégyellné, hogy
annyian ránéznek.	4. (<i>De szégyenli, hogy rá minden</i>
<i>felől néznek.</i>)
	4. Csak ne szégyenlené, hogy rá
sokan néznek.

5. Felzökken lovára, a mely
szinte görnyed,	5. (<i>Felpattan</i>) lovára, (<i>hogy a nagy
ló</i>) görnyed.
8. »Olasz! neked hoztam utolsó
kenetet.«	7. (<i>»Jer-jer!</i>) neked hoztam
utolsó kenetet.«

33. VERSSZAK.

1. Azzal egyberoppan a két erős
bajnok;	1. <i>Avval</i> egyberoppan a két erős
bajnok;
2. Toldi a nyeregben jobbra-
balra hajlong,	2. Toldi a nyeregben jobbra-
balra (<i>hajlott</i>)
4. S játszva kikerüli az olasz
dárdáját	4. S játszva (<i>kikerülte</i>) az olasz
dárdáját

34. VERSSZAK.

2. Gyilkolom a lelkét! hát engem
csúfol az?	2. Gyilkolom a lelkét! engem
(<i>ki</i>)csúfol az?
6. De mikor mellé jut, és ez
nem is várta	6. De mikor mellé jut, (<i>s emez</i>)
nem is várta
7. Kardot ránt az olasz, a szőr-
csuklya reped	7. Kardot ránt az olasz, a csuklya
(<i>szét</i>)reped

35. VERSSZAK.

5. Kardot ránt az öreg, de, mig
azt kivonja	5. (<i>Fegyvert</i>) ránt az öreg, de mig,
(olvashatatlan törlés)
8. Csonka vaskó marad gazdája
kezében.	8. Csonka vaskó marad (<i>az olasz</i>)
kezében.

36. VERSSZAK.

2. A hogy Isten birni adta, oda
szabja;	2. A hogy Isten (<i>tudni</i>) adta, oda
szabja;
3. Fél uton a kardél az olasz
nyakához,	3. (<i>Félutján a nagy</i>) kard az
olasz nyakához
6. Iszonyú csapását rögtön vissza-
tartja	6. Iszonyú csapását (<i>hamar</i>)
visszatartja

40. VERSSZAK.

8. Ugy buktatja hanyatt a lovat
s gazdáját | 8. <i>És hanyatt buktatja</i> a lovat
s gazdáját |
|---|---|

41. VERSSZAK.

3. A király engedne: »kegye-
lem« kiáltja,	3. <i>Nyomban fejét venné, (mert ha-
rag miatt ég,) a hogy megharag-
vék,</i>
4. De elébb járt a vas, Toldi
Miklós bárdja	4. <i>De király parancsol: »kegye-
lem adassék.«</i>

5. Maga lóra pattan, maga Benczének int,	5. <i>Toldi lóra pattan, (a vén) Benczének int</i>
... és Benczének is int
6. Azzal utat vesz a sokaság közt megint:	6. <i>(Azzal csak eltűnik a népség közt megint</i>
7. Megfélemlik a nép, csak bámul utána, —	7. <i>Gyorsan elcsapódik egy közel utcára</i>
8. Mig el nem csapódnak egy közel utcára.	8. <i>Álmélkodva néz a sokaság utána.</i>
7. <i>Utat ad a népség)</i> csak bámul utána
8. Mig el nem <i>csapódik</i> egy közel utcára.

42. VERSSZAK.

5. Ki volt ez, mi volt ez?
Ördög-e vagy barát? | 5. Ki volt <i>(hát)</i> , mi volt <i>(hát)</i> ?
Ördög-e vagy barát? |
|---|---|

43. VERSSZAK.

3. Harsog tölcser szája a fonatos réznek,	3. Harsog <i>(tepsi)</i> szája a fonatos réznek,

44. VERSSZAK.

8. Soh'se menjek haza, uram, ha nem Toldi.	8. Soh'se menjek haza, <i>(ha nem a vén) Toldi</i>

45. VERSSZAK.

1. E szavakkal önte a királyba lelket,	1. <i>(Igy szólt a királyba öntve mintegy lelket.)</i>
8. Sehogy ott ne hagyják szörnyen rájok bizza	8. Sehogy ott ne hagyják <i>(nagyon)</i> rájok bizza

46. VERSSZAK.

2. Ujjongatva ömlik Toldit fölkeresni.	2. Ujjongatva <i>széled</i> Toldit fölkeresni.
5. A királynak sincsen kedve lentmaradni;	5. A királynak sincsen kedve <i>lennmaradni</i> ;
7. Nem bizik magához [föl is azért megyen]	7. Nem bizik magához [(<i>és</i>) fel azért megyen]. ¹
8. Hogy a négy szem közzül kettő száraz legyen.	8. Hogy a négy szem <i>közzül</i> kettő száraz legyen.

Decz. 28. — jan. 15.

¹ A végleges szöveg az eredeti fogalmazás.

NEGYEDIK ÉNEK.

HARMADIK ÉNEK.

»Dicsérete, tisztessége lőn barát-
nak.«

Ilosvai

»Király ha nem nézném vitézi
voltage
Majd fejedhez verném hét tollú
botomat.«
Ilosvai (sic!)

3. VERSSZAK.

3. Akkor hol köhentett, [nála
szokott próba,]

3. Akkor hol köhentett, [ez csu-
pán csak próba,]

3. Akkor hol köhentett [(ez mind
csupán) próba,]

6. Bölcsen átallatta, hogy semmit
se' használ;

6. (Mert csak) átallatta, hogy
semmit se' használ;

7. VERSSZAK.

1. Vagy talán azt várba, hogy,
mint földi féreg,

2. Lábaihoz csúszok és kegyel-
met kérek?

1. Vagy talán azt várta(d), hogy
mint földi féreg

2. Lábai(d)hoz csúszok és kegyel-
met kérek?

10. VERSSZAK.

1. Erővel nyomá ki utolsó sza-
vait;

8. S könyje csordulását a nagy
porra fogá.

1. Erővel löké ki utolsó szavait:

8. S könnye csordulását a ho-
mokra fogá.

11. VERSSZAK.

3. Nagy ujjongatás lesz, mihelyest
belátják:

3. Nagy ujjongatás (van) mihe-
lyest belátják:

12. VERSSZAK.

7. Most midőn ezt a hirt így
meghazudtolád

8. Jöszte, vedd kegyelmét, mit ő
kész szívvvel ad.«

7. (Most midőn a hirt meghazud-
tolád tettel

8. Jöjj vissza, kér szépen és ke-
gyelmét vedd el.«)

8. (Jer, fogadd) kegyelmét mit ő
kész szívvvel ad.

13. VERSSZAK.

4. Mintha nem is hinné Toldi
ezt a dolgot.	4. Mintha <i>(félíg)</i> hinné Toldi
ezt a dolgot.
6. Minden ember szeme ragyog
örömébe' :	6. Minden ember szeme <i>(csillog)</i>
örömébe' :

14. VERSSZAK.

2. Szeme kezd lobogni, jobb
kezét odaadja :	2. Szeme kezd lobogni, jobb
kezét <i>od'adja</i> :
4. Indultában ekkép dörmlő-
dik Toldi :	4. <i>(Igy dörög menőben önmagá-
ban Toldi.)</i>
7. Tán meg is csufolnak ott az ifjak
éngem,	7. Tán meg is csufolnak <i>(az
apródok)</i> éngem,

15. VERSSZAK.

1. Ám ha megállandod ott a te
bosszúdat	1. <i>(De)</i> ha megállandod <i>(vén sza-
káll.)</i> bosszúdat
7. Azért úgy mutassad, ősz sza-
káll, magadat,	7. <i>(Ősz szakáll úgy mutatd magad
az ifjaknak.)</i>
8. Hogy aranyba, gyöngybe téged
foglaljanak.	8. Hogy aranyba, gyöngybe <i>(be-
foglaltassalak)</i>

17. VERSSZAK.

7. »Meg is érdemelné, ugyseg'en,
igazán : | 7. »Meg is érdemelné, <i>ugysegen</i>
igazán : |
|--|---|

18. VERSSZAK.

8. Kifogott az öröm, kifogott az
árván. | 8. <i>Majd</i> kifogott már a nagy
öröm az árván. |
|--|--|

19. VERSSZAK.

1. Nem tágit a népség, egymást
töri, tolja ;	1. Nem tágit a népség, egymást
<i>(döfi)</i> , tolja ;
2. Még jobban gyülekszik, nem-
hogy eloszolna ;	2. Még jobban <i>összegyül</i> , nem-
hogy eloszolna.

20. VERSSZAK.

1. »Hol az öreg Bencze, Toldi
vén dárdása ?	1. »Hol az öreg Bencze, <i>a</i> Toldi
dárdása ?
5. Azzal neki dőlnek, a hogy
tőlük telik,	5. <i>Avval</i> neki dőlnek, a ho-
y tőlük telik,

7. Fészkelődött elébb egy kissé
az állat,	7. <i>Fészkelődik</i> elébb egy <i>kicsit</i>
az állat,
8. De majd belenyugszik, mivel
ugy is fáradt.	8. De <i>megnyugszik aztán</i> , mivel
ugy is fáradt

21. VERSSZAK.

2. Látva hogy felvitte Isten az
ő dolgát;	2. Látva <i>mint</i> felvitte Isten
az ő dolgát;
8. Tördelé rebegve »sohase gon-
dolám.«	8. Tördelé rebegve » <i>sohasem</i>
gondolám.«

22. VERSSZAK.

8. De sohasem annyi, mint ma
lesz egy végben. | 8. De <i>sohsem volt</i> annyi, mint
ma egy végben. |
|--|--|

24. VERSSZAK.

5. Némelyik a kémény tetejére
mászott,	5. <i>Némelyik a kémény tetejét fog-</i>
<i>lalá</i>
6. És, mint szélkatona, kézzel
hadaráz ott;	6. <i>Papoló helyének s onnan ordít</i>
<i>alá ;</i>
8. »Toldi! Éljen Toldi!« nem
hallik egyéb hang.	8. »Toldi! (<i>Toldi!</i>) Toldi!« nem
hallik egyéb hang.

25. VERSSZAK.

8. Olyankor, hanem mind —
mindmegannyi szem
gyöngy. | 8. Olyankor, hanem mind (<i>fényes,</i>
<i>eleven gyöngy.</i>) |
|---|---|

26. VERSSZAK.

1. Akár merre tekint, nem látni
egyebet	1. Akár merre tekint, nem <i>lát-</i>
<i>hat</i> egyebet
7. Nevét is kiáltják, de az zaj-
ban vész el.	7. Nevét is kiáltják, (<i>a mi</i>) zaj-
ban vész el.

29. VERSSZAK.

Hiányzik.

ÖTÖDIK ÉNEK.

A kéziratban a harmadik ének folytatása.

1. VERSSZAK.

1. Nem palota volt az öreg Toldi háza	1. Nem palota volt az, <i>czifra sem volt rajta,</i>
2. Nem is kendőzé azt festék színe-máza	2. <i>(Fejérvite sem volt tisztos öreg arcza.)</i>
	2. <i>Festve, fehérítve sem volt tisztos arcza,</i>

2. VERSSZAK.

3. Künn meg a nép minden kis jelre vigyázva,	3. Künn a <i>(népség)</i> minden kis jelre vigyázva,
7. Azt se nézték másszor... most is mindhiába:	7. Azt se nézték másszor — <i>(ám)</i> most is hiába:
	<i>(de)</i> most is hiába:

3. VERSSZAK.

2. Jól esett a szemét körülhordozni ott,	2. Jól esett a szemét <i>körülhordani</i> ott

5. VERSSZAK.

8. Hátra még nekünk a vénasszonyok nyara.	8. <i>(Most jó)</i> még nekünk a vénasszonyok nyara.

6. VERSSZAK.

4. Mint a hogy' az ember jó világot éli!	4. <i>Hint (mikor)</i> az ember jó világot éli!
6. Három esztendőmnek jó éjszákát mondok;	6. <i>(Három évi bánának)</i> jó éjszákát mondok,
7. Van még hátra talán vagy háromszor három,	7. <i>(Három év keserű bűvát ily dobom le)</i>
8. Pajtásúl azokhoz az örömet várom.	8. <i>És háromszor annyi kedvvel nyomtatom le.)</i>

7. VERSSZAK.

8. Mely még mind azon jó — noha kissé pállott.	8. Mely még mind azon jó, — <i>csak egy</i> kissé pállott.

8. VERSSZAK.

1. Mig porolta Bencze a mentét
nagyjából.	1. Bencze (<i>kiporolta</i>) a mentét
nagyjából
5. Ugymond. Öltözködve igen
hamar fel lett,	5. Ugymond. (<i>Öltözése kis dolog-
gal meg lett,</i>)

9. VERSSZAK.

3. Unni kezdi immár, a mely dol-
got mivel,	3. <i>Nem mintha utálná a melly
dolgot mivel</i>
4. És átalla oly nagy hűhóval
menni fel.	4. <i>Hanem átallt oly nagy hűhóval
menni fel,</i>
5. Azért, szökve mintegy önnön
udvarául,	5. <i>Azért egy kis ajtón megy ki,
a mi hátul</i>
6. Más utczára illan, a kis ajtón,
hátul,	6. <i>Keskeny síkátorra nyílik ud-
varából,</i>
7. Bátran halad ottan fel az uj
kastélyhoz	7. <i>Bátran halad ottan senki sem
ismeri</i>
	7. <i>Bátran halad (asztán), senki
nem ismeri.</i>
8. Senki rá nem ismer, legfőlebb,
ha czéloz	8. <i>A ki czéloz is rá, ráfogni nem
meri.</i>

10. VERSSZAK.

1. Várja Lajos király, nehezen
is várja	1. Várja Lajos király, <i>nagy nehe-
zen várja,</i>
2. Hogy az öreg Toldi ajtót nyis-
son rája.	2. <i>Hogy benyisson hozzá jó öreg
barátja.</i>
3. Sétál a szobában de csak alig-
alig	3. <i>Járkál a szobában de csak elig-
elíg</i>
4. Gyózi lesni mig a lomha idő
telik;	4. Gyózi lesni-várni, <i>hogy az
idő telik</i>
6. A vidám apródok nem ugy
cselekesznek:	6. <i>A ledér apródok, ezek nem úgy
tesznek:</i>
7. El vannak merülve zajba mu-
latságba	7. (<i>Föl se veszik Toldit mert
nagy</i>) mulatságban

Itt a kéziratban e vers-
szakok következnek:

*Egyszer egyik éles hangon
közbevágott:*

»*Hé fiúk mit kérdek: (mondok)
tudtok e ujságot?*

(*Vissza jó körünkbe a vén
morgó medve*)

Udvarunkhoz jó ma Toldi a
vén medve

Kit Herodes király sem látott
nevetve»

— »Hát baj az? (Baj is az?)
hiszen majd nevetünk mi rajta
Ő aztán morogjon, ríjon ha
akarja.«

— »Bizony a mi fogunk ő
hozzá nem füllik
(S ha, mint száz, a) fogunk ő
hozzá nem füllik
És addig boszantjuk, hogy (mig)
megint elzüllik.

Igy fuják a követ a kényes
urfiak

Hogyan ártsanak majd a derék
Toldinak,

Még tovább is fűmák, de im
Toldi belép

S elhallgat egy kissé a pajkos
renyhe nép.

De nem sok idő kell, hogy
kapjon vérszemet:
(Előbb suttog egyik, másik ka-
czag nevet)

Egyik suttog, másik a mar-
kába nevet, —

Aztán van zszibongás van sület-
len tréfa

Kecskekegéss.l ügyelítve
néha.

Toldi hallja mindezt, hallja és
restelli

De nem akar velök szóvitára
kelni,

Hisz' az oroszláný is tür mivel
hogy szégyell

Hisz az oroszláný is tür. (in-
kább — de) szégyell

Szembeszállni minden incsel-
kedő légygyel.

Megy tovább; nem kérði merre
hova menjen

*Egy apród azonban rákiált
nagy-fenjen:*

*»Jámbor eltévedtél: bort nem
áruznak itt,*

(Kocsmában keresd azt)

*Eredj a kocsmába; itt a király
lakik.«*

*Erre nagy kaczag lett. Szünnvén
a hahota*

*Igy szól másik urfi: »ne igaz-
gasd oda*

*Nem jön ez (csapszékéből) kocsc-
mából (nem is oda) kocsmába
sem indult:*

*Molnár volna a szegény, most
jön a malombúl;*

*A királyhoz jön hogy tegyen
igazságot,*

*Mert fejéhez (verték egy nagy;
a sok) verték ott a lisztes
zsákot . . .«*

*Ujra (nagy) van nevetség: »ez
ugyan kilelte!*

*(Látszik a hol fejét a zsák
belisztelte)*

*Látszik is fején, hogy a zsák
belisztelte.«*

*»Nem úgy van« kiált egy »nincs
könnyebb a szónál,*

*Hazudsz, jó barátom, nem volt
soha molnár:*

*Inkább volt halász és ett sok
apró halat:*

*Lám kibútt a szálka állán s
orra alatt.«*

*Széle hossza nincs a csufolódo
kedvnek*

*Egy cseppet se félnek, bátran
ingerkednek;*

*Gondolják: ha megszid, meg
bizonytal nem ver:*

*A királyi házban öklözödni
nem mer.*

Toldinak a tréfa nem esett
 innyére,
 Mint tüzes ítélet azt mivelte vére.
 De legyőzte mégis a méltó
 haragot
 S szobáról szobára komolyan
 ballagott.
 Nem szerette volna, hogy ő
 vesse végét
 A ficzkók azonban csak nem
 hagynak békét:
 Körülcspikedik, mint a csaholó
 ebek
 S egy, elébe állva, ekkép szó-
 lítja meg:
 »Hó, megállj barátom: csinján
 a dologgal:
 Ajándékkal jössz e vagy üres
 marokkal?
 Malacgot már hoztak király
 konyhájára:
 Te ludat hozsz, látom, az is
 kedves nála.« —
 Itt elhagyta; no mert kényte-
 len volt vele:
 Mert a mente ujjal Toldi söp-
 rötötte le;
 Dült az apród rendre mint a
 zöld fű nyáron
 Sok kapott sérelmet, szörnyet
 is halt három.¹

11—17. VERSSZAKOK.

Hiányoznak.

18. VERSSZAK.

2. Haldoklók nyögése, fogcsikor-
gatása	2. Haldoklók <i>hörgése</i> , fogcsikor-
gatása
5. Toldi meg dühösen a király-
hoz ronta	5. Toldi meg dühösen a király-
hoz (<i>rontván</i>)
6. És mennydörgő hangon ilyen
szókat ontá	6. <i>Rázta buzogányát és menny-
dörge mondván:</i>
(<i>S fenn rázván a buzogányt,
mennydörögve mondta</i>).

¹ E két utolsó sor a végleges szöveg 17. szakaszának befejezése.

A kéziratban itt e vers-
szakok következnek:

*Avvagy hát csihések leszünk
itten már mi?*

*Az igaz magyarnak tilos ide-
járni,*

*Hacsak mint a cigány tambu-
rát nem penget*

*Nem kendőzi arczát s víganót
nem kerget?*

*Ezt tanuljuk mi el, átkozom a
lelkét*

*Veszszén országában az ilyen
műveltség!*

*Nem evvel szereztek a hazát
őszink,*

*De majd elveszítjük (elveszejt-
jük) így művelődve mink.*

*Hát szégyell a magyar cserfa
lenni végre*

*Mínthogy annak durva darabos
a kérge,*

*És azon törekszik, hogy lehes-
sen káka*

*Mert tetszősebb néki annak
simasága!*

*Hova lesz, hova lesz a sivó
oroszlány*

*Melynek hangja végig menny-
dörgött a pusztán?*

*Gyikkal és kígyóval egy ta-
nyába vonul*

*És tőlök sziszegni, csuszni
mászni tanul!*

*Verjen meg az isten, csuszsa-
tok, másszatok*

*Gyilkos nyelvű kígyók elfajult
állatok!*

*Tegyetek úgy majmok! mint
a majom a ki*

*Beretvát lopott és torkát vag-
dalta ki;*

*Ördög (tartson vissza) bánja
többet, ha veszni akartok:*

*Én ma-holnap úgy is a sir
felé tartok;
Ne is érjem azt meg, azt a
czudar szégyent
Hogy az ős magyar nép külföld
majma légyen!«*

19. VERSSZAK.

2. Nagyfejű buzgányát magasra emelé.	2. Nagyfejű buzgányát <i>magasan</i> emelé.
6. Iszonyú dühösen a szabadba gázol	5. <i>A szabadba gázolt dühös gyor sasággal,</i>
7. A legénység hátrál, szétfutkos előle,	7. <i>(Visszahökken minden és elfut előle)</i>
	7. <i>Hátrál a legénység, elfutkos előle</i>
8. Mintha porkapáló fene bika jőne.	8. Mintha porkapáló <i>veszett</i> bika jőne.

20. VERSSZAK.

2. Szemének, fülének nem hiszen csak félig:	2. <i>(Látja, hallja még sem hiheti csak félig, —</i>
3. Szeme a távozó vén bajnokra tapad,	3. <i>Néz utána, a mint székeig hátrálva</i>
4. Füle vissza cseng-bong minden hallottakat.	4. <i>Félkönnyökkel annak támaszkodott állva)</i>
5. Majd hogy a büntettet hallja a csoporttól,	5. <i>Most a gyilkos tettet hallván a csoporttól</i>
6. Meghül benne a vér, ábrázatja mordul,	6. Meghül benne a vér <i>s mond a mint elfordul:</i>
7. S kiált, oda kapván kézzel a szívére:	7. <i>»El kell fogni Toldit!« de fáj a szó néki;</i>
8. »El kell fogni Toldit! Halál a fejére!«	8. <i>Ugy fáj, mintha önnön lelkét lehelné ki.</i>

HATODIK ÉNEK.

NEGYEDIK ÉNEK.

1. VERSSZAK.

2. Mi emlékezetest vín véghez az alatt.	2. Mi emlékezetest <i>vitt végbe</i> az alatt.
8. A szobában szörnyű nagy rendetlenséget.	8. A szobában <i>veszett</i> nagy rendetlenséget.

5. VERSSZAK.

3. S nem került kezébe olyan vad paripa,	3. S nem került kezébe <i>(oly veszett)</i> paripa.
8. Most a kantárhoz is kezeszketve nyul.	8. Most a kantárhoz is <i>(csaknem)</i> reszketve nyul.

6. VERSSZAK.

6. — Nem olyan, a mivel ütközetet nyernek,	6. Nem olyan, a mivel <i>ellenséget</i> vernek,

8. VERSSZAK.

6. Hisz nincsen leoldva se fék se zabola!«	6. Hisz <i>azon módon van mindenik zabola!</i> «

9. VERSSZAK.

7. A ki, lezabláztván a két ébes párát,	7. <i>(A ki rendbe hagyván a két evő párát.)</i>
<i>(Kizablázta ennek)</i> a két ébes párát.
<i>(Ez meg; Mig ez:) A ki kizabláztván a két ébes párát.</i>
8. Visszament a házba folytatni munkáját	8. Visszament a házba <i>(s folytatá)</i> munkáját

10. VERSSZAK.

2. Mert ihol gazdája dühösen betoppan:	2. Mert <i>ehol</i> gazdája dühösen betoppan:

11. VERSSZAK.

4. Mint egy kifeszített közép-szerű kötél.	4. Mint egy kifeszített <i>(közön-séges; vékonyabbszerű)</i> kötél.

12. VERSSZAK.

1. Kinosan vergődik egy lóczá-hoz vele	1. Kinosan vergődik egy <i>lóczáig</i> vele.
7. Ránőtt gazdájára és megölte osztán,	7. Ránőtt <i>(mesterére s im)</i> megölte osztán,

14. VERSSZAK.

8. S mint tennapi álom, úgy eltűn a hideg.
8. (S mint *(a tavalyi hó)* úgy *(elmegy)* a hideg.
S mint az *(elnyúlt)* álom, úgy eltűn a hideg

15. VERSSZAK.

1. Másszor, ha kelmednek történt változása,
1. Másszor, ha kelmednek *(esett)* változása,
4. Helyre ment a rossz csont, ha én megtapodtam.
4. Helyre ment a csont ha én *(jól)* megtapodtam.
. . . . ha én *(végig)* tapodtam.
5. Nem teszünk egy próbát? Azt nem... hátha gyengén,
5. Nem teszünk egy próbát?... *(nem biz' azt mert gyenge)*
6. Mint törött tojással bánva, végig kenném...?»
6. *Most kegyelmed és tán ártana is, nemde?*
7. Mondta, sőt a mi több, hitte is az árva,
7. *No hát mást találtam, jobbat, hanem az már*
8. Hogy, ha ő megkenné, még sem veszne kárba.
8. *Halálos betegnek is tudom, hogy használ.)*

A kéziratban itte versszak következik:

*(Nem egyszer esett meg az a dolog rajtam,
Hogy beteget kentem a táborba hajdan:
Férfi vagyok, de mért szégyel-ném tettemet,
Melyért sokan áldják az én két kezemet?
Isten olly erővel áldotta meg kezem,
Hogy enyhül a hová ujjaimat teszem — «
Mondá, sőt a mi több hitte is az árva,
Hogy ha ő megkenné az nem veszne kárba.)*

17. VERSSZAK.

8. Mert belép Allaghi, a test-örzők feje.
8. *Mert ahol toppan be a test-örzők feje.*

18. VERSSZAK.

1. Visszainti kézzel a többbit a hadnagy;	1. Vissza(<i>töltja</i>) kézzel a többbit a hadnagy;

20. VERSSZAK.

7. Fut Allaghi Simon a szót jelenteni:	7. <i>Az órtiszt pedig megy</i> a szót jelenteni:

21. VERSSZAK.

4. Földi bíró többé nem szab órá törvényt.«	4. Földi bíró többé nem <i>von</i> órá törvényt.«

22. VERSSZAK.

1. És felkavarintva köpenyét nyakába	1. <i>És felkavarítva</i> köpenyét nyakába

24. VERSSZAK.

7. Ráismert, — de mintegy kételkedve: hol van?	7. Ráismert (<i>ugyan</i>); de kételkedve: hol van?
8. A padlásgerendát kezdte nézni sorban.	8. (<i>Háza gerendáin hordta szemét sorban.</i>)

31. VERSSZAK.

5. Hajt az idő gyorsan — rendes utján eljár —	5. (<i>Elmulik a régi; hajt az idő s eljár.</i>)

32. VERSSZAK.

1. Hajt az idő, nem vár: elhalunk mi, vének,	1. (Jár az idő, eljár:) elhalunk mi vének,
4. A ki észszel hódít, nem testi erővel.	4. (<i>Mely</i>) észszel (<i>hódított</i>), nem testi erővel.
5. Im az ész nem rég is egyszerű port talált	5. Im az ész nem <i>régen</i> egyszerű port talált,

33. VERSSZAK.

1. Szólt és rátekinte a beteg arczára:	1. <i>Monda s</i> rátekintett a beteg arczára:
2. Jaj, de vége van már, leesett az álla;	2. (<i>Oh</i>) de vége van már leesett az álla;
3. Mégis össze vannak kapcsolva kezeik,	3. (<i>Keze a királyét még szorítja pedig.</i>)

4. Mint két összenőtt galy, bár
elszáradt egyik.	4. <i>Két galy összenöve, de elszá-
radt egyik.)</i>
Mint két össze(forrt ág;
melyből száraz, —
száraz lévén egyik.)
7. Bencze pedig félre állt, az
ajtó megé	7. <i>(S Bencze, a ki félre állt,
az ajtó megé,</i>
8. S erős rázkódással zokog vala
szegény.	8. <i>Erős rázkódással zokog vala
szegény.)</i>

34. VERSSZAK.

6. Meghagyni legottan: Toldit
hogy' temessék:	6. <i>Elrendelni Toldit mi módon
temessék:</i>
7. Egyszerű koporsó lőn a
nyugvóháza	7. <i>(Parancsolatjára vas koporsót
vere</i>
8. De vasból — talán, hogy
erejét példázza.	8. <i>Még éjfélig, a ki annak a
mestere.)</i>
	7. <i>(Koporsóját vasból forrasztani
kezdék.</i>
	8. <i>És még... Mindjárt is kiadta
rendelését róla)</i>

35. VERSSZAK.

1. És még akkor este alkonyi
homályban	1. <i>És még akkor éjjel (éjféli órá-
ban,) csendes éjjel tájban,</i>
3. Messziről azt hinnék: ott me-
gyen ott ballag,	3. <i>Messziről azt hinnék: a ki
volt az égen</i>
4. Hogy Toldit kísérje vala-
mennyi csillag	4. <i>Minden csillag ott van s bucsú-
járni mégyen.</i>
5. Lovas katonák közt a gyász-
kocsi halad,	5. <i>Lovas katonák közt a gyász-
szekér halad</i>
6. Rajta Toldi Miklós vasbori-
ték alatt	6. <i>Rajta Toldi Miklós (a vas-
födél) alatt</i>
7. Mellette ül Bencze a kocsi-
oldalon	7. <i>Mellette ül Bencze a szekér-
oldalon</i>
8. Összegörnyesztette a nehéz
fájdalom.	8. <i>Görnyedve, mint kőből fara-
gott fájdalom.</i>

36. VERSSZAK.

1. S gyül a nép az utcán, mint
valamely folyam,	1. <i>Gyül a nép az utcán mint
valamely folyam.</i>
8. S átteszik azt másik födeles
szekérre.	8. <i>S átteszik azt másik, födeles
szekérbe.</i>

37. VERSSZAK.

2. Csupán négy világot mintegy kalauznak,	2. <i>Csak négy marad égve mintegy kalauznak,</i>
3. Mely a Nagyfaluba vivő uton halad,	3. <i>Smint valamely erdő az özönviz alatt:</i>
4. Mig a nép a sötétől megboritva marad	4. <i>A nép nagy sötétől elboritva marad.</i>
5. Könnybe lábadt szemmel nézik e nagy fáklyát	5. <i>Könnybe lábadt szemmel (utjára bocsátják — elnézik a fáklyát)</i>
6. Sötét messzeségben, a meddig belátják;	6. <i>(Elnézik a fáklyát,) a meddig belátják;</i>
7. Aztán csapatonként hazafelé térnek,	7. <i>Akkor csapatonként hazafelé térnek,</i>

38. VERSSZAK.

1. Harmadnap olyankor, egy fölleges estén,	1. <i>Másnap alkonyatkor, egy fölleges estén,</i>
3. A melyet az öskert, bánatja jelével,	3. <i>A melyet az öskert, egy csapongó széllel,</i>

1848 márcz. 20.

* * *

Toldi Estéje 1848-iki fogalmazásának az 1854-ikitől eltérő helyei a párhuzamos közlésekben kimerítve vannak. Csupán a költemény keletkezéséről és a kézirat sorsáról kell még egyet-mást elmondanunk. 1847 május 27-én, Petőfihez írott levelében jelenti Arany, hogy *még egy* Toldit akar írni ezzel a dedikációval: *Petőfi Sándornak, A költőnek, Barátomnak*. A negyvennyolczadiki fogalmazás első lapján ott is áll Arany János jegyzése: *júl. 3. 1847*, vagyis, hogy e napon kezdte meg a költemény írását. Másik dátum a költemény végén, annak befejezési idejét jelenti. Arany-Petőfi levelezése, Bánóczi József és Lehr Albert jegyzetei további útbaigazítást adnak az első fogalmazás egyes részeinek keletkezési idejéről. A költemény öt énekre volt tervezve s 1847 aug. 25-iki levelében tudatja Petőfivel, hogy az első kettő már készen van. 1847 szeptembertől 1848 márczius 20-áig íródott a harmadik és negyedik ének s ezzel a munka abban az alakjában, ahogyan ránk maradt, teljesen elkészült.

Aranynak 1847 decz. 13-án Petőfihez intézett ama értesítése, hogy Toldi Estéje című költeményt nem ír s ilyenformán az Életképeknek a munka készülésére vonatkozó jelentése alaptalan, nem lehet egyéb tréfás állításnál, melynek valótlanágát Arany aug. 25-iki tulajdon levele állapítja meg. Az első mutatvány Toldi Estéjéből 1847-ben, a győri *Hazánk*-ban jelent meg, a második, a Benczéről szóló, az Életképek 1848 jan. 23-iki számában. A kiadás ügyét Petőfi vállalta magára, de nem tudott a zavaros forradalmi viszonyok miatt kiadót találni, habár a kézirat 1848 április havában már kezei között volt. Május havában Arany Pesten lévén, miként Önéletrajzában tudatja, költeményét »egy írói bizalmas körben« felolvasta, hol mindannyian ajánlották, a mit Petőfi előbb is ajánlott, hogy alakítson egy epost a Toldi férfikorából is. Miután 1848 június végeig a kézirat nem jelent meg, Arany azt tervezte, hogy az Életképeknek négy egymásutáni számban leendő közlés céljából átadja. Petőfi éppen a honorárium iránti igényeit tudakolta, midőn Arany aug. 12-én közli vele, hogy meggondolta a dolgot s Toldival együtt Nagyváradon fogja kinyomatni, olyan formán, hogy a kettőt *egy huszasért* árulhassák. »S akkor — írja — megindulok vele vásárról-vásárra«. Csakhogy ebből a tervezésből sem lett semmi s most már abban bizakodott Arany, hogy a *Kisfaludy Társaság* révén fog munkája megjelenni, de ez sem sikerült. Közben a kézirat vándorolt Petőfivel, a ki a honvédséghez való belépésével Debreczenbe is magával vitte s innen való elutazása után Kiss Lajos városi főjegyzőnél deponálta. 1848 november végén került vissza sokféle viszontagságok után Aranyhoz s kiadása ebben a formában többé szóba sem került. Az 1848-iki Toldi Estéje kéziratnak ez a története.